

Marcin Wasilewski*
Łódź

Geneza pojęcia edukacji liberalnej w antycznej Helladzie

Aby znaleźć w antycznych źródłach literackich odpowiedź na tytułowe zagadnienie, należy najpierw postawić źródłom właściwe pytania. Mianowicie winniśmy w źródłach poszukiwać odpowiedzi na powiązane z sobą wzajemnie pytania (problematykę): (2) jakich terminów (wyrażeń) języka greckiego używano dla oddania pojęcia edukacji liberalnej, (3) w jakich tekstach źródłowych (i w jakich kontekstach) występuje to pojęcie (wyrażone terminami greckimi), i wreszcie, (4) jaka jest geneza tego pojęcia. Owe adekwatne pytania zależą z kolei od tego, (1) co dziś rozumiemy pod pojęciem edukacji liberalnej¹ (byśmy wiedzieli, czego w starożytnych źródłach poszu-

---

* Dr Marcin Wasilewski jest adiunktem w Zakładzie Pedagogiki Filozoficznej na Wydziale Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ Edukacja liberalna jest współcześnie przede wszystkim realnym elementem amerykańskiego systemu szkolnictwa wyższego. Mianowicie najlepsze uczelnie w USA (a zarazem czołowe w rankingach światowych), kształcące elitę amerykańskiego społeczeństwa, oferują studentom (przed podjęciem studiów specjalistycznych, np. prawniczych) ogólne kształcenie humanistyczne w uniwersyteckich college'ach. Europejska tradycja natomiast edukację ogólnokształcącą realizuje przede wszystkim na poziomie elitarnego szkolnictwa średniego przygotowującego do podjęcia zaawansowanych studiów wyższych. Zob. A. Bloom, *Umysł zamknięty. O tym, jak amerykańskie szkolnictwo wyższe zawiodło demokrację i zubożyło dusze dzisiejszych studentów*, przeł. T. Bieroń, Poznań 2012, zwł. ss. 439–466. Niemniej jednak dyskusowanie edukacji liberalnej jest niezmiernie istotne także w naszych debatach nad polskim systemem edukacji i szkolnictwa wyższego.

kiwać), a nawet ta ostatnia kwestia jest dyskusyjna i budzi spory, zwłaszcza w zakresie treści kształcenia w ramach edukacji liberalnej².

(1) Przyjmijmy za Bruce'em Kimballem następujące definicje (deskrytywne i normatywne) edukacji liberalnej, jakie pojawiły się w debatach akademickich w XIX i XX wieku:

- edukacja liberalna to wykształcenie na poziomie licencjackim (*undergraduate*), które nie jest ani utylitarne, ani zawodowe;
- edukacja liberalna to dobre wykształcenie na poziomie licencjackim;
- edukacja liberalna jest kształceniem klasycznym (wprowadzaniem w tradycję kulturową);
- edukacja liberalna jest kształceniem związanym z liberalizmem;
- edukacja liberalna jest edukacją, która uwalnia (*liberates*) lub wyzwala (*freed*).

Tę ostatnią definicję B. Kimball uznaje za współcześnie najbardziej relewantną. Dzisiejsze (nowoczesne) rozumienie edukacji liberalnej pozostaje w silnym związku z pojęciem wolności (*freedom*) i wyzwolenia (*liberation*)³.

(2) Polski termin 'edukacja liberalna' jest zapożyczeniem z języka angielskiego wyrażenia *liberal education*. *Liberal education* oznacza natomiast wykształcenie uzyskane studiowaniem *liberal arts*. Z kolei *liberal arts* jest angielskim przekładem łacińskiego wyrażenia *artes liberales*⁴. Zgodnie z uznanymi ustaleniami Henriego Marrou, *artes liberales* jest terminem, jakim łacińscy antyczni autorzy oddali greckie pojęcie *ἐγκύκλιος παιδεία*⁵ (w transliteracji: *egkuklios paideia*, w transkrypcji: *enkyklios paideia*). Graficznie ów proces językowy ująć można następująco:

---

² Z najnowszych sporów (z posmakiem politycznym) najgłośniejsza była bodaj polemika Marthy Nussbaum z Allanem Bloomem. A. Bloom był zwolennikiem konserwatywnej edukacji liberalnej opartej na platońskiej filozofii kształcenia i lekturze wielkich ksiąg cywilizacji Zachodu. M. Nussbaum natomiast przeciwstawiła tej koncepcji swą lewicową wizję edukacji liberalnej jako kształcenia w duchu sokratejskim, a *de facto* uznała za edukację liberalną kursy uniwersyteckie poświęcone problematyce tzw. mniejszości kulturowych (etnicznych, seksualnych i społecznych). Zob. A. Bloom, dz. cyt.; M. C. Nussbaum, *W trosce o człowieczeństwo. Klasyczna obrona reformy kształcenia ogólnego*, przeł. A. Męczkowska, Wrocław 2008.

³ B. A. Kimball, *Liberal Education*, w: J. J. Chambliss (ed.), *Philosophy of education. An encyclopedia*, New York–London 1996, ss. 351–353.

⁴ Tamże, s. 353. *Liberal education* we współczesnej angielszczyźnie oznacza wykształcenie humanistyczne, a *liberal arts* to humanistyka (dosł. sztuki wyzwolone). Zob. J. Linde-Usiekiewicz (red.), *Wielki słownik angielsko-polski PWN-Oxford*, Warszawa 2007, s. 682, sv. *liberal arts* i *liberal education*.

⁵ H. I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, Warszawa 1969, ss. 393–394.

(ang.) *liberal education* ← (ang.) *liberal arts* ← (łac.) *artes liberales* ←
(gr.) *ἐγκύκλιος παιδεία*

Zatem *prima facie* w badaniu genezy pojęcia edukacji liberalnej w antycznej Grecji powinniśmy podążać tropem terminu *enkyklios paideia*. W źródłach spotykamy także równoważne terminy: *enkyklios paideusis*, *enkyklia mathemata*, *enkyklia paideumata*⁶.

(3) Czym była owa antyczna *enkyklios paideia*? Przyjmijmy za Johannesem Christesem, że była to koncepcja edukacyjna mająca na celu rozwój osobowości młodzieży (intelektualne kształcenie oraz formowanie charakteru) poprzez niespecjalistyczne obcowanie z gramatyką, retoryką, dialektyką, arytmetyką, geometrią, astronomią i muzyką. *Enkyklios paideia* była propedeutyką dla zaawansowanych studiów filozoficznych, retorycznych lub specjalistycznych⁷.

Termin *enkyklios paideia* zadziwiająco późno (nawet, jeśli wziąć pod uwagę utracenie wielu źródeł z epoki hellenistycznej) pojawia się w źródłach greckich – po raz pierwszy u Dionizjusza z Halikarnasu w traktacie *O zestawianiu słów* (*Peri syntheseos onomaton*), napisanym po roku 30 p.n.e.⁸ Z uwagi na skąpy materiał źródłowy z okresu hellenistycznego winniśmy także zwrócić uwagę na antyczne teksty łacińskie.

Marek Tulliusz Cynceron w swym młodzieńczym piśmie *O inwencji retorycznej* zwraca uwagę, iż wśród argumentów wzmacniających przemówienie poświęcone konkretnej osobie należy między innymi wziąć pod uwagę, kogo ów ktoś miał za nauczyciela sztuk, które godne są wolnego człowieka (*quos habuerit atrium liberalium magistros*)⁹. Także w dialogu *O mówcy* Cyncerona wyrażony jest pogląd, iż nie można mówcą nazwać kogoś, kto nie jest biegły w sztukach godnych wolnego człowieka (*omnibus iis artibus*,

⁶ M. Joyal, I. McDougall, J. C. Yardley (ed.), *Greek and Roman education. A sourcebook*, London–New York 2009, ss. 123–124; J. Christes, *Enkyklios Paideia*, w: H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Bd. 3, Stuttgart–Weimar 1997, szp. 1037.

⁷ Tamże, szp. 1038.

⁸ Dion. Hal., *Comp.* 25. Zob. H. G. Liddel, R. Scott, *Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*, Oxford 1996, s. 474, sv. *ἐγκύκλιος παιδεία*. O Dionizjuszu z Halikarnasu i datowaniu pisma *O zestawianiu słów*: T. Sinko, *Literatura grecka*, t. 2, cz. 2: *Literatura hellenistyczna (wiek I przed Chr.)*, Kraków 1948, ss. 81–84.

⁹ Cic., *Inv.* I, 25 (35). O przenośnym znaczeniu *liberalis* jako tego, co godne wolnego człowieka zob. M. Plezia (red.), *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, Warszawa 2007, s. 353, sv. *liberalis*.

que sunt libero dignae)¹⁰. W tym samym dialogu mamy także odwołanie (w odniesieniu do Hippiasza z Elidy) do wiedzy godnej wolnego człowieka (*liberales doctrinae*): geometrii, muzyki i gramatyki¹¹. Witruwiusz w traktacie *O architekturze* postuluje rozległą wiedzę, jaką musi opanować architekt. Jej opanowanie jest możliwe dzięki temu, że poszczególne nauki łączą się z sobą, ponieważ *encyklios disciplina* (tworzące krąg przedmioty kształcenia) są całością złożoną z poszczególnych części¹². Witruwiusz utworzył tu hybrydalną łacińską frazę, przekładając w ten sposób na łacinę grecki termin *enkyklios paideia*¹³.

Seneka w *Listach moralnych do Lucyliusza* twierdzi, że nazwa nauki wyzwolone (*liberalia studia*) oznacza, iż są to nauki godne wolnego (*liber*) człowieka¹⁴. Nieco dalej Seneka zauważa, iż te nauki, które Grecy nazywają *enkyklia*, Rzymianie zwą *liberales*¹⁵ (wyzwolonymi). Kwintylijan w traktacie *Kształcenie mówcy* pisze, że cykl nauk, jakie – zdaniem Kwintyliana – powinien opanować przyszły retor, Grecy nazywają *enkyklios paideia*¹⁶. Jak wynika z wywodów Kwintyliana, ma on na myśli głównie gramatykę, muzykę i geometrię¹⁷.

Z autorów greckich Pseudo-Plutarch w dialogu *O muzyce* zalicza *mousike* do grona *enkyklios paideia*¹⁸. Chrześcijański pisarz Klemens Aleksandryjski w *Kobiercach* (za żydowskim filozofem Filonem z Aleksandrii) uważa *enkyklia mathemata* za nauki wstępne (*propaideia*), podrzędne wobec filozofii, tę zaś za podporządkowaną mądrości (*sophia*)¹⁹. Do *enkyklia mathemata* Klemens zalicza muzykę, geometrię, gramatykę i retorykę²⁰. Z układu treści traktatu Sekstusa Empiryka *Przeciw uczonym* wynika, że do *enkyklios pai-*

¹⁰ Cic., *De orat.*, I, 72.

¹¹ Cic., *De orat.*, III, 127. Hippiasz z Elidy mógł być twórcą koncepcji edukacji matematycznej (nauczania liczenia, astronomii, geometrii i muzyki; Plat., *Prot.*, 318 e), choć należy uwzględnić także pitagorejczyka Archytasa z Tarentu, który miał prowadzić badania *peri geometrias kai arithmon kai sphairikas kai* [...] *peri mosikas* (DK 47 B 1).

¹² Vitruv., *I*, 1, 12.

¹³ Zob. M. Joyal, I. McDougall, J. C. Yardley (ed.), dz. cyt., s. 206.

¹⁴ Sen., *Epist.*, LXXXVIII, 2.

¹⁵ Sen., *Epist.*, LXXXVIII, 23.

¹⁶ Quint., *Inst.*, I, 10, 1.

¹⁷ Quint., *Inst.*, I, 10, 1–49.

¹⁸ Plut., *Mus.*, 1135 d.

¹⁹ Clem. Al., *Strom.*, I, 30, 1–2.

²⁰ Clem. Al., *Strom.*, I, 29, 10. Por. P. Hadot, *Czym jest filozofia starożytna?*, przeł. P. Domański, Warszawa 2000, ss. 319–320.

deia w epoce grecko-rzymskiej zaliczano gramatykę, retorykę, geometrię, arytmetykę, astrologię i muzykę²¹. A Teon z Aleksandrii ubolewa w swych *Wstępnych ćwiczeniach retorycznych*, iż w jego czasach ludzie nieobeznani z *enkykliā mathēmatikā* ośmielają się brać udział w debatach sądowych i politycznych²² (zatem retoryka jest tu także zaliczona do grona *enkykliā mathēmatikā*).

Koncepcja edukacyjna *enkykliōs paideia* obecna była nieprzerwanie w cywilizacji grecko-rzymskiej i bizantyńskiej. Jeszcze w XII wieku Anna Komnena w *Aleksjadzie* z dumą pisze o swoim wykształceniu w zakresie *tetraktys* oraz ubolewa nad brakiem należytej dbałości wśród ówczesnych elit o *enkykliōs paideusis*²³.

Ostatnią grupę przywołanych w tej sekcji źródeł, w jakich używany jest termin *enkykliōs paideia* (i pokrewne), stanowią teksty helleńskich autorów z czasów grecko-rzymskich, w których to tekstach znajdziemy istotne z naszej perspektywy odniesienia do postaci z wcześniejszej epoki hellenistycznej. Należy jednak zauważyć, iż ci późni autorzy mogą swą własną terminologię przypisywać słynnym filozofom i historykom hellenistycznym²⁴.

U Diogenesa Laertiosa w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* znajdziemy *testimonia* krytyki Diogenesa z Synopy wobec gramatyków, muzyków, matematyków i retorów²⁵. Diogenes z Synopy w tragedii *Tyestes* miał także radzić zaniechanie muzyki, geometrii, astrologii i podobnych nauk (jednakże już Faworinos z Arelate wątpił w autentyczność tragedii atrybuowanych Diogenesowi)²⁶. Diogenes Laertios przypisuje także użycie terminu *enkykliā paideumata* Arystypowi z Kyreny, który miał znacznie wyżej cenić filozofię, niż tego typu wykształcenie²⁷. Zenon z Kition miał z kolei na początku swej *Politei* uznać *enkykliōs paideia* za zbędną²⁸. Nato-

²¹ Sext. Emp., *Adv. math.*, I–VI.

²² Theon, *Prog.* 1, 59.

²³ Ann. Comn., *Alex.* 1, 2; XV, 7, 9. *Tetraktys* w kształceniu bizantyńskim jest odpowiednikiem łacińskiego *quadrivium*. O tradycji *artes liberales* na łacińskim średniowiecznym Zachodzie zob. artykuł Krzysztofa Ratajczaka i zamieszczoną tam bibliografię: K. Ratajczak, *Sztuki wyzwolone*, w: T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, Warszawa 2007, ss. 342–343.

²⁴ Por. J. Christes, dz. cyt., szp. 1037.

²⁵ Diog. Laert., VI, 27–28.

²⁶ Diog. Laert., VI, 73.

²⁷ Diog. Laert., II, 79.

²⁸ Diog. Laert., VII, 32.

miast Chryzyp z Soloi miał uznać *enkyklia mathemata* za bardzo pomocne²⁹. Atenajos w *Uczcie mędrców* używa terminu *enkyklios paideia* w odniesieniu do Epikura, który miał być tego rodzaju wykształcenia pozbawiony. Filozof z Ogrodu miał także uważać, że brak *paidei* ułatwia studiowanie filozofii³⁰. Plutarch w żywocie Aleksandra Wielkiego podaje, iż Filip znając naturę swego syna, nie ograniczył jego kształcenia do obcowania z muzykami i innymi nauczycielami *enkyklia*, lecz zaprosił słynnego Arystotelesa, by był nauczycielem Aleksandra³¹.

Atenajos powołując się na hellenistycznych historyków: Meneklesa z Barki i Androna z Aleksandrii (*Kronika*) powiada, iż mieszkańcy Aleksandrii byli nauczycielami Hellenów i barbarzyńców w okresie załamania się *enkyklios paideia* w burzliwym okresie rządów diadochów po śmierci Aleksandra Wielkiego. Do zasadniczej odnowy dawnej *paidei* miało dojść w czasach panowania Ptolemajosa Euregetesa, który sprowadził do Egiptu gramatyków, filozofów, geometrów, muzyków, malarzy, paidotrybów, lekarzy i wielu innych specjalistów (*technitai*)³².

(4) Dla Sekstusa Empiryka objaśnienie kwestii, skąd wywodzi się nazwa *enkyklia* w odniesieniu do *mathemata* jest zbyt oczywiste, by się nią zajmować³³. Nie jest tak jednak dla nas. Wyraz *enkyklia* wywodzi się od homeryckiego słowa *kyklos*, oznaczającego ‘krąg’, ‘koło’, ‘coś, co ma okrągłą formę’³⁴. Termin *enkyklios* oznacza ‘okrągły’, ‘kolisty’ i pojawia się w źródłach późno, po raz pierwszy jako słowo poetyckie w tragedii Eurypidesa *Ifigenia w kraju Taurów* w wyrażeniu *enkyklioi chorois*³⁵, odnoszącym się do zataczającego kręgi w tańcu i śpiewającego pięćdziesięciosobowego koro-wodu dziewcząt (Nereid).

We współczesnej literaturze przedmiotu³⁶ spotykamy następujące hipotezy dotyczące genezy i znaczenia terminu *enkyklios paideia*:

²⁹ Diog. Laert., VII, 129.

³⁰ Athen., *Deipn.*, XIII, 53, 588 a.

³¹ Plut., *Alex.*, 7.

³² Athen., *Deipn.*, IV, 83, 184 b-c. Nie wynika z tego jednoznacznie, by Menekles i Andron wszystkim te umiejętności zaliczali do *enkyklios paideia*. Por. J. Christes, dz. cyt., szp. 1038.

³³ Sext. Emp., *Adv. math.*, 7.

³⁴ P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 2009, s. 574, sv. *κύκλος*.

³⁵ Eur., *Iph. T.*, 428–429; H. G. Liddel, R. Scott, dz. cyt., s. 474, sv. *ἐγκύκλιος*; Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, t. 2, Warszawa 1960, s. 18, sv. *ἐγκύκλιος*.

³⁶ Por. J. Christes, dz. cyt., szp. 1037–1039; M. Wesoły, *Antyczna ‘enkyklios paideia’*

- (a) *enkyklios paideia* to edukacja zwykła, normalna; pierwotnie *enkyklios paideia* miała oznaczać wykształcenie muzyczne nabywane przez obywateli Aten, gromadzących się w kręgu przy wspólnym śpiewie i tańcu (Hermann Koller³⁷, Harald Fuchs³⁸, Lambertus Marie de Rijk³⁹);
- (b) *enkyklios paideia* to edukacja ogólna, niespecjalistyczna; zdobywana była w konfrontacji z kręgiem przedmiotów edukacyjnych (Friedmar Kühnert⁴⁰);
- (c) *enkyklios paideia* to edukacja systematyczna i powszechna z okresu hellenistycznego; kultura powszechna (Henri-Irénée Marrou⁴¹);
- (d) *enkyklios paideia* to kultura kompletna mniejszości wykształconych osób i wyspecjalizowanych *technitai*; jest ona zintegrowanym nauczaniem wzajemnie powiązanych dyscyplin (Ilsetraut Hadot⁴²);
- (e) *enkyklios paideia* to edukacja ogólna, będąca wdrożeniem do studiów wyższych i nadrzędnej mądrości; termin *enkyklios paideia* ma swe źródło w rozróżnieniu dokonany przez Arystotelesa pomiędzy *enkyklioi logoi* (wiedzy na temat otaczającej, widzialnej przyrody) a *eksoterikoi logoi* (wiedzy dotyczącej *archai*, pryncypiów filozoficznych „spoza” przyrody) (Abraham Bos⁴³).

Należy zauważyć, że Platon (w dialogu, którego akcja umiejscowiona jest w V wieku p.n.e.) dokonuje znamiennego rozróżnienia pomiędzy *paideia* i *techne*. Otóż istota tej dyferencjacji dotyczy tego, że *paideia* przysługuje człowiekowi prywatnemu (*idiotēs*) i wolnemu (*eleutheros*), zaś *techne* jest znamieną dla człowieka pracującego dla innych (*demiourgos*). Tak rozu-

---

i potrzeba dzisiejszego krzewienia wiedzy encyklopedycznej w filozofii, w: A. Maryniarczyk, K. Stępień (red.), *Spór o rozumienie filozofii*, Lublin 2009, ss. 229–230.

³⁷ H. Koller, *Ἐγκύκλιος παιδεία*, „Glotta” 34 (1955), ss. 174–189.

³⁸ H. Fuchs, *Enkyklios Paideia*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 9, Stuttgart 1962, szp. 369, 371.

³⁹ L. M. de Rijk, *Enkyklios paideia. A study of its original meaning*, „Vivarium” 3 (1965), ss. 24–93.

⁴⁰ F. Kühnert, *Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike*, Berlin 1961, s. 14.

⁴¹ H. I. Marrou, dz. cyt., s. 256.

⁴² I. Hadot, *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique*, Paris 1984, ss. 263–293.

⁴³ A. P. Bos, *Exoterikoi Logoi and Enkyklioi Logoi in the Corpus Aristotelicum and the Origin of the Idea of the Enkyklios Paideia*, „Journal of the History of Ideas” 50 (1989), s. 198.

miana *paideia* obejmuje kształcenie przez gramatystę, kitharystę i paidotrybę oraz – analogicznie – przez sofistę⁴⁴. Rozróżnienie *epi techne* – *epi paideia* pochodzi zapewne (jak wskazuje na to *testimonium* platońskie⁴⁵) od Protagorasa z Abdery, który kształcił część swych uczniów *epi techne*, czyli na przyszłych profesjonalistów (sofistów), a część *epi paideia*, tzn. dla zdobycia przez nich wykształcenia. Zatem już w V wieku p.n.e. termin *paideia* oznaczał kształcenie i wykształcenie, nieprzygotowujące do wykonywania płatnej profesji⁴⁶. Jednakże już w połowie IV wieku p.n.e. sens znaczeniowy terminu *paideia* uległ rozszerzeniu, i obejmował także kształcenie zawodowe (handlarzy, rolników, marynarzy). Takiemu pojmowaniu *paideia* Platon się zdecydowanie przeciwstawiał⁴⁷. Jednakże twórca Akademii nie używał w ogóle w swych pismach terminu *enkyklios*, ani nim nie dookreślał słowa *paideia*⁴⁸.

Termin *enkyklios* pojawia się natomiast (w przenośnym znaczeniu) w dwóch znamienych kontekstach w korpusie Arystotelesowskim⁴⁹. Mianowicie w piśmie *O niebie* używa Arystoteles terminu *enkyklios philosophemata*⁵⁰, a w *Etyce nikomachejskiej* stosuje termin *enkyklia* w kontekście wywodów etycznych⁵¹. W obydwu tych miejscach termin *enkyklios* oznacza wywody nad problemami filozoficznymi i etycznymi (wypowiedzi pisemne) przeznaczone i zrozumiałe dla szerszej publiczności. To zapewne pod wpływem Arystotelesa zaczęto z czasem używać terminu *enkyklios* w odniesieniu do niespecjalistycznego wykształcenia.

⁴⁴ Plat., *Prot.*, 312 b. Na ów *passus* zwrócił uwagę Kazimierz Korus, który jednak bez należytych dowodów filologicznych umiejscawia termin *enkyklios paideia* już w V w. p.n.e. Zob. K. Korus, *Co rozumieci Ateńczycy pod pojęciem 'ogólnego wykształcenia'*, „*Filomata*” 293 (1975), s. 162.

⁴⁵ Plat., *Prot.*, 315 a.

⁴⁶ Por. M. Wasilewski, *Protagoras z Abdery – sofista i wychowawca. Studium z historii filozofii wychowania*, Łódź 2013, ss. 215–224; tenże, *Paideutyka Protagorasa i Platona*, Poznań 2007, ss. 16–18.

⁴⁷ Plat., *Leg.* I, 643 d-e.

⁴⁸ F. Ast, *Lexicon Platonicum sive vocum Platoniarum index*, Leipzig 1835, vol. 1, s. 591.

⁴⁹ Większość znaczeń terminu *enkyklia* u Stagiryty odnosi się do kolistych, okrągłych, zaokrąglonych obiektów i procesów przyrodniczych (np. ruchu, ciała). Zob. H. Bonitz, *Index Aristotelicus*, w: *Aristotelis opera*, vol. 5, Berlin 1870, s. 214, 32–42.

⁵⁰ Aristot., *Cael.*, 279 a.

⁵¹ Aristot., *Eth. Nic.*, 1096 a.

Dostrzeżony przez Platona związek między pajdeją i wolnością (zob. wyżej) został także bliżej wyeksplikowany przez Arystotelesa⁵². W *Polityce* w kontekście edukacji Stagiryta odróżnia *erga* (czyny, czynności) wolne (*eleutheria*) od niewolnych (*aneleutheria*). Te z *technai*, które szkodzą ciału, duszy lub umysłowi oraz wszelkie płatne zajęcia, jako nieprowadzące do *arete*, uważa Arystoteles za banauzyjskie (dosł. rzemieślnicze; niewolne, niegodne wolnego człowieka). Także zajmowanie się *eleutheriai epistemai* (wolnymi dziedzinami wiedzy) winno być w projektowanym przez Arystotelesa systemie edukacji ograniczone: dążenie w nich do nadmiernej doskonałości (*akribeia*) może przynieść szkody⁵³. Kształcenie w wolnych przedmiotach (*eleutheria paideia*) jest jednym z najistotniejszych postulatów Arystotelesa w zakresie edukacji⁵⁴. Znaczenie analogiczne wolności wiedzy i wolności człowieka przybliża Arystoteles w *Metafizyce*. Tak jak człowiek wolny (*eleutheros*) żyje dla siebie samego, a nie dla innych, tak też wolna wiedza (*eleutheria episteme*) nie jest poszukiwana dla jakiejś korzyści, lecz dla niej samej⁵⁵.

Z dokonanego przeglądu i analizy źródeł antycznych wynika, iż pojęcie edukacji liberalnej ma swą genezę w dociekaniach nad pajdeją dokonywanych przez Platona i Arystotelesa w epoce klasycznej. Być może termin *enkyklios paideia* był stosowany już we wczesnej epoce hellenistycznej na określenie edukacji wstępnej (*propaideia*), niezbędnej dla rozumienia skomplikowanych zagadnień filozoficznych. Edukacja typu *enkyklios paideia* nie stanowiła jednak w epoce hellenistycznej i grecko-rzymskiej jakiegoś trwałego kanonu, lecz zależała od poszczególnych tradycji uprawiania filozofii i retoryki. Wynika to z faktu, iż w ogóle edukacja antyczna nie była ujęta w ramy politycznego prawodawstwa. Najistotniejsze nie są tutaj zagadnienia filologiczne, lecz doniosła koncepcja wolnej edukacji właściwej wolnemu człowiekowi⁵⁶.

---

⁵² Por. B. A. Kimball, dz. cyt., ss. 353–355; A. W. Nightingale, *Liberal education in Plato's 'Republic' and Aristotle's 'Politics'*, w: Y. L. Too (ed.), *Education in Greek and Roman antiquity*, Leiden–Boston–Köln 2001, ss. 133–171.

⁵³ Aristot., *Pol.*, VIII, 1337 b.

⁵⁴ Aristot., *Pol.*, VIII, 1338 b.

⁵⁵ Aristot., *Metaph.*, I, 982 b

⁵⁶ W niniejszym artykule nie koncentruję się na liczbie i treści dyscyplin wchodzących w skład hellenistycznej pajdei, bo zagadnienie to jest miarodajnie wyłożone przez H. Marrou (dz. cyt.). Zauważyć jednak należy, że formalne skodyfikowanie *artes liberales* możliwe było dopiero w wiekach średnich, zwłaszcza na łacińskim Zachodzie, gdzie Kościół rzymski ujął w ramy swego prawodawstwa tworzone *universitas magistrorum et scholarum*.

The Genesis of the Concept of Liberal Education in Ancient Hellas (Summary)

It results from the review and analysis of ancient sources that the concept of liberal education has its origins in the inquiries into paideia made by Plato and Aristotle in the classical period. Perhaps the term *enkyklios paideia* was used as early as in the Hellenistic period to determine initial education (*propaideia*), necessary for the understanding of complex philosophical issues. However, in the Hellenistic and Greco-Roman era, education of *enkyklios paideia* type did not constitute, a fixed canon, but it depended on the particular tradition of practicing philosophy and rhetoric. This is due to the fact that; in general, antique education was not incorporated into framework of political legislation. The most important issues here are not philological ones, but the significant concept of free education, typical for a free man.

Keywords: *enkyklios paideia*; *paideia*; liberal education; ancient education; Plato; Aristotle.

Geneza pojęcia edukacji liberalnej w antycznej Helladzie (Streszczenie)

Z dokonanego przeglądu i analizy źródeł antycznych wynika, iż pojęcie edukacji liberalnej ma swą genezę w dociekaniach nad pajdeją dokonywanych przez Platona i Arystotelesa w epoce klasycznej. Być może termin *enkyklios paideia* był stosowany już we wczesnej epoce hellenistycznej na określenie edukacji wstępnej (*propaideia*), niezbędnej dla rozumienia skomplikowanych zagadnień filozoficznych. Edukacja typu *enkyklios paideia* nie stanowiła jednak w epoce hellenistycznej i grecko-rzymskiej jakiegoś trwałego kanonu, lecz zależała od poszczególnych tradycji uprawiania filozofii i retoryki. Wynika to z faktu, iż w ogóle edukacja antyczna nie była ujęta w ramy politycznego prawodawstwa. Najistotniejsze nie są tutaj zagadnienia filologiczne, lecz doniosła koncepcja wolnej edukacji właściwej wolnemu człowiekowi.

Słowa kluczowe: *enkyklios paideia*; *paideia*; edukacja liberalna; edukacja antyczna; Platon; Arystoteles.